

Макеј ХЕЛБИГ

Шљонски универзитет –
Катовице

СИЛФИУМОТ – НАЈГОЛЕМАТА ТАЈНА НА АНТИЧКАТА БОТАНИКА

Идентификацијата на растенијата што се појавуваат во различни делови на античката книжевност е многу долг и тежок процес, кој понекогаш завршува безуспешно. Нема сомнение дека овој вид истражувања се подеднакво интересни како за филолозите така и за биолозите, кои се обидуваат да одговорат на прашањата поврзани со различни видови растенија споменати кај старите автори. Резултатите на таквото истражување на античката литература се важен инструмент во приближувањето на претставата за древниот природен свет и за односот кон природата. Сепак, најголем проблем најчесто е решавањето на загатката кој вид растение го спомнал авторот, без што не е можно да се определи, на пример, неговата функција во дадена култура.

Се претпоставува дека најважен автор во врска со прашањата од ботаниката во античко време е Теофраст од Ерез, инаку ученик и следбеник на Аристотел. Во согласност со податоците од Диоген Лаертски,¹ Теофраст бил автор на 227 труда од различни области, но сепак својот најголем придонес го дал во однос на реконструирањето на низа прашањата од областа на ботаниката. Неговите истражувања околу физиологијата и морфологијата на различните видови растенија презентирани во двете главни и најпознати дела *Историја на растенијата* (*De historia plantarum*) и *Потекло на растенијата* (*De causis plantarum*) дури и денес претставуваат релевантен извор на информации. Секако, треба да се спомене дека

¹ *Diogenis Laertii De vitis philosophorum libri decem*, V 50, ed. Carolus Tauchnitius (Lipsiae 1895), 229.

Теофраст бил прв од филозофите што ја вовел класификацијата на сите видови растенија² што му биле познати и благодарение на тоа современите биолошки науки можеле да развијат систематски одделни сегменти од своите истражувања. Според оваа класификација, растенијата можат да спаѓаат во групата на дрвја (*δένδρον*), на грмушки (*θάμνος*), на помали грмушки (*φρύγανον*) и на билки (*πόα*).³

Исто така, треба да се напомене дека истражувачката методологија на Теофраст, на некој начин, претставува нов однос кон опишувањето на природниот свет. Новост не е само тоа што тој, веројатно, е првиот што создал две значајни дела само за природата, туку и тоа што го разработил методот на опис на видовите растенија: описот треба да се тече одоздола нагоре, значи од коренот до цветот. Повеќето од своите истражувања тој најверојатно ги правел *in situ*, патувајќи низ својата поблиска околина, иако, како што вели Артур Хорт,⁴ голем број од опсервациите изгледаат како да произлегле како резултат на неговите врски со други лица. Сепак, не можеме да го негираме фактот дека неговиот метод на собирање и дескрипција на растенијата стана задолжителен елемент на современите биолошки истражувања, особено во однос на систематизацијата.

Во двата дела посветени на растенијата Теофраст опишува околу 500 таксономски единици, т.н. таксони. Поголемиот дел од нив се обични и веќе познати, но, од друга страна, постои една поголема група растенија кои се доста проблематични во процесот на идентификација. Тешкотијата при нивната систематска класификација се состои во тоа што тие растеле многу одамна, но и поради фактот што можеле да исчезнат без никаква трага во книжевноста или во културата.

Најпознат и најинтересен пример на растение што предизвикува големи проблеми при класификувањето е билката

² *Theophrasti De historia plantarum*, I 3, 1, ed. et trans. Arthur Hort, vol. I, (London 1916), 22.

³ Henryk Wójtowicz, „Klasyfikacja roślin u Teofrasta”, *Classica Wratislaviensia* 22 (2001): 62-63.

⁴ Со Артур Хорт не се согласува Џон Рејвен. Според него, иако Теофраст никогаш не патувал во континентална Азија, најверојатно, пред да ја напише *Историјата на растенијата*, патувал низ Кипар, Египет или низ Либија. John E. Raven, *Plants and Plant Lore in Ancient Greece* (Oxford: Leopard's Head Press, 2000), 18.

позната под својот грчки назив *σίλφιον*, латински *silphium* или *laserpitium/laserpicium*. Досега никој не успеал да ја демистифицира оваа билка, ниту, пак, да најде соодветно решение. Проблемот, меѓу другото, се должи на фактот што ова растение исчезнало во почетокот на нашата ера. Она што го имаме на располагање се само поедноставени слики на монетите и траги во античката книжевност, која претставува фундамент на ваквиот вид истражувања.

Терминот *σίλφιον* многупати се појавува во веќе спомнатите дела од Теофраст посветени на ботаниката, но се чини дека најважни за овие истражувања се фрагментите каде што се наоѓаат деталните информации за растението. Фрагментите од *Историја на растенијата*⁵ ги содржат неопходните информации за морфологијата и за физиологијата на силфиумот кои го овозможуваат процесот на идентификација. Сепак, најинтересен и многу важен факт за силфиумот е дека најверојатно станува збор за ендем⁶ ограничен исклучиво на територијата на Киренајка во северна Африка. Теофраст спомнал дека овој вид растение бил најкарактеристичен за спомнатиот регион:

ἐν δὲ τῇ Κυρηναίᾳ κυπάρισσος καὶ ἐλάαι τε κάλλιστα καὶ ἔλαιον πλεῖστον. ἰδιώτατον δὲ πάντων τὸ σίλφιον.⁷

Теофраст го искористил суперлативот од придавката *ἴδιος*, што може да значи 'сопствен, приватен', но, исто така, и 'специфичен', и во наведениот контекст употребата на оваа придавка изгледа како силна потврда за ендемичноста на растението. Покрај својот ендемичен карактер, според Теофраст, растението силфиум растело на една поширока територија во северна Африка, а најголемите хабитати⁸ се простирале од Сидра, па сè до Хесперид во западна Киренајка:

⁵ *Theophrasti De historia...*, IV, 3; VI, 5; IX, 1, 1-4, 7, vol. I-II.

⁶ Ендемот е вид (растение или животно) уникатен за одредено место, т.е. се јавува на ограничен простор и природно не се појавува никаде на друго место. Затоа неговата дистрибуција е ограничена само на една територија, регион, држава итн.

⁷ *Theophrasti De historia...*, IV 3, 1, vol. I, 302.

⁸ Зборот *habitat* (од лат. *habito*, *-are* 'живее') означува живеалиште, значи секоја средина населена со некој вид растение, животно или друг организам.

Τόπον δὲ πολὺν ἐπέχει τῆς Λιβύης· πλείω γὰρ φασιν ἢ τετρακισχίλια στάδια· πλείστα δὲ γίνεσθαι περὶ τὴν σύρτιν ἀπὸ τῶν Εὐεσπερίδων.⁹

Според авторот, главниот хабитат на растението бил долг 4000 стадии (околу 740 километри, бидејќи 1 стадиј = са. 185 м) и е ограничен до крајбрежјето помеѓу денешните градови Бенгази и Шахат. Местото каде што растел силфиумот е спомнато само еднаш од страна на авторот и затоа вистинскиот број не е познат, иако може да се претпостави дека бил огромен.

Римскиот поет Катул во една од своите поеми посветени на Лесбија споменал дека толку му требале нејзините бакнежи колку што имало песок во Кирена, каде што растел силфиумот:

*quam magnus numerus Libyssae harenae
lasarpiciferis iacet Cyrenis.*¹⁰

Придавка *lasarpicifer* (‘она што дава силфиум’) се однесува на градот Кирена и може да ја означува конкретната појава на растението за кое станува збор. Катул не ќе ја искористел придавката *lasarpicifer* ако ова растение не било карактеристично само за оваа територија. Затоа неговото кратко споменување на силфиумот (во многу определен контекст), според мене, ги поткрепува информациите за ендемичноста дадени од страна на Теофраст.

Кирена била многу позната со оваа ограничена дистрибуција на силфиумот и ја користела својата доминантна позиција во трговијата на производи изработени од „киренајското злато“, бидејќи продажбата била под строга државна контрола. Киликс од 6 век пр.н.е. го претставува кралот Аркесилај кој лично вршел надзор на мерењето, пакувањето и на товарењето на силфиумот, иако некои истражувачи тврдат дека на сликата станува збор за волна. Со таквото мислење не се согласува Џон М. Ридел. Според него, извозот на волна од Кирена во континентална Грција би немал смисла и би изгледал како возење јаглен во Њукасл.¹¹ Градот Кирена (денес Шахат во регионот Цабал ал Ахдар) бил грчка

⁹ *Theophrasti De historia...*, VI 3, 3, vol. II, 16.

¹⁰ Catullus, 7, 3-4, *Römische Elegiker*, ed. Alfred Biele (Leipzig 1890), 3.

¹¹ John M. Riddle, *Eve's Herbes: A history of Contraception and Abortion in the West* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), 45.

колонија основана во 7 век пр.н.е. од страна на Доријците од Санторини. Трговијата на силфиум со грчките полиси датира од 638 година пр.н.е. и траела дури до римското владеење во почетокот на нашата ера, кога растението исчезнало.¹²

Најважен фрагмент за истражувањата во оваа статија, всушност, е описот на растението, иако тој не е баш прецизен, како што би се очекувало. Имено, наместо зборот *отис*, би требало да се употреби биолошкиот термин *дијагноза*, затоа што фрагментов ги исполнува сите услови за таква класификација: тој е кратка и многу конкретна изјава за суштинските карактеристики на организмот. Како и да е, ова е најстарата дијагноза што била направена за силфиумот:

Τὸ δὲ σίλφιον ἔχει ῥίζαν μὲν πολλὴν καὶ παχεῖαν, τὸν δὲ καυλὸν ἠλίκον νάρθηξ, σχεδὸν δὲ καὶ τῷ πάχει παραπλήσιον, τὸ δὲ φύλλον, ὃ καλοῦσι μάσπετον, ὁμοῖον τῷ σελίνω· σπέρμα δ' ἔχει πλατύ, οἷον φυλλῶδες, τὸ λεγόμενον φύλλον. ἐπετεϊόκαυλον δ' ἐστίν, ὡσπερ ὁ νάρθηξ.¹³

Потоа Теофраст додал дека коренот има црна кора, а лисјата се со златна боја. Во согласност со сите морфолошки информации, растението имало дебел темноцрн главен корен со мноштво влакнести корени, долг најверојатно 46 центиметри (ῥίζαν πηχυαία)¹⁴ и со глава во средината. Главата, наречена *млеко*, била највисок од сите органи на коренот, стрчала над земјата и од неа израснувало стеблото. Стеблото било со височина помеѓу 1 и 4 метри, со тројно поделени лисја (*folia tripinnata*) со зелена или со златнозелена боја. За жал, Теофраст не споменал ништо за цветовите, но тие можеле да бидат во форма на огромни штитови. Јапонската сликарка Асука Хишики, која специјализирала на ликовниот изглед на различни видови растенија, меѓу другото, го реконструирала и изгледот на силфиумот, имајќи го предвид описот во делата на Теофраст и веќе споменатите монети од Кирена.¹⁵

¹² Andrew Dalby, "The Phenix nest", in *Dangerous tastes: the story of Spices* (Los Angeles: University of California Press, 2000), 17.

¹³ *Theophrasti De historia...*, VI 3, 1-2, vol. II, 14-16.

¹⁴ 1 πηχυς ca. 46cm

¹⁵ Jeff Cox, „The Ghost of Silphium Past”, *Horticulture* 107 (2010): 40-42.

Во дијагнозата уште се наоѓаат важни информации за семето на растението. Теофраст напишал дека семето било плосково или широко (*πλατύ*) и многу слично на младо лисје (*φυλλῶδες*), личело на целер, ама тешко е да се каже дали станува збор за див или за култивиран. Лисјата на целерот се единично или двојно поделени со ромбоидни ливчиња. Семето претставено на монетите има форма на срце, но прашање е со кое значење грчката придавка *πλατύς* е употребена во однос на семето на силфиумот (дали дека е тоа плосково или дека е широко). Формата на семето е многу важна за систематската класификација дадена на крајот од статијата.

Повеќе простор во своите дела Теофраст им посветил на физиологијата и на медицинското својство на растението. Тој вели дека со почетокот на пролетта коренот раѓал лист (маспетон) кој, доколку им се дал на овците, предизвикувал дијареја ама, исто така, придонесувал нивното месо да добие специфичен вкус. Се чини дека Теофраст го интересирало и размножувањето. Веќе кажавме дека во средината на коренот се наоѓала глава која растела над земја. Таа потоа раѓала вид на стебло наречено *магидарис*,¹⁶ а по заоѓањето на Сириус, магидарисот раѓал семе и дури тогаш израснувал вистинскиот силфиум. За жал, и овој фрагмент не содржи никакви информации за цветовите, кои се вистинските генеративни органи.

Иако целото растение побудувало интерес во античко време, сепак најпознато и најценето било поради смолата. Според Теофраст, постоеле два вида смола: една од стеблото и друга од коренот. Во *Историја на растенијата* тој дал детални информации околу процесот на собирање на смолата: се лупела кората од коренот (стеблото не било лупено) и потоа се сечел да пушти сок. Капките сок биле собирани и сушени. Финален продукт била смолата, на латински позната како *laser*. Смолата од коренот била чиста, погуста и потранспарентна отколку смолата од стеблото и, се разбира – поскапа. Најчесто се користела за пургатив или за контрацепција, но, исто така, и како зачин за приготвување различна храна. За хемиските својства на смолата не можеме да кажеме ништо повеќе, но може да се претпостави дека била слична на асафетида добиена од растенија од редот *Ferula*. Асафетидата е, исто така, смола, со карактеристичен и многу интензивен мирис,

¹⁶ Μαγυδάρις овде го означува семето на силфиум.

ама од коренот или од стеблото на растението *Ferula assa-foetida* L., кое денес расте во Иран, Ирак, Индија и во Авганистан. Низ вековите била користена во исхраната и во фармацијата. Уште во античко време асафетидата често имала функција на поевтин сурогат на силфиум-смолата, особено во Рим.¹⁷

Теофраст уште го забележал ова што нема можност за култивирање на силфиумот. Вели дека ова растение е диво и не му било потребно никакво одгледување, а сите обиди за култивирање во централна Грција завршиле неповолно.¹⁸ Се чини дека неможноста за култивирање била една од главните причини за исчезнување на силфиумот. Од друга страна, и самиот Теофраст не е сигурен дали растението може да се култивира. Со тек на време бројот на силфиумот почнал да се намалува, а тоа особено дошло до израз во времето на Нерон. Најверојатно ова претставува краен момент кога целосно исчезнува силфиумот. Плиниј Постариот напишал дека во негово време растението одамна не било видено во својот хабитат.¹⁹

Постојат различни причини за исчезнување на силфиумот, но се чини дека најсериозни биле:

1. Прекумерната експлоатација – премногу силфиум бил берен главно во римско време, без притоа да се води сметка дали растението може да се репродуцира. Повеќето Римјани не дозволувале земјата да се обновува и повторно да биде плодородна, а истовремено саделе други култури, на пример лук, пченка, ким, качунка итн. Природните услови за силфиумот биле уништени и неговото растење било оневозможено.
2. Прекумерното пасење – на многу стада овци им било дозволено да јадат „маспетон“ и зрелото растение не можело

¹⁷ Marina Heilmeyer, *Ancient Herbs* (London: Frances Lincoln Ltd 2007), 22.

¹⁸ Потврда за зборовите на Теофраст се наоѓа кај Хипократ: Нр. *Morb.* IV, 34, 17-21.

ἀλλ' ὅμως οὐ δυνατὸν, πολλῶν ἤδη πειρασαμένων, οὔτε ἐν Ἰωνίῃ οὔτε ἐν Πελοποννήσῳ σίλφιον φῦναι· ἐν δὲ τῇ Λιβύῃ αὐτόματον φύεται· οὐ γὰρ ἐστὶν οὔτε ἐν Ἰωνίῃ οὔτε ἐν Πελοποννήσῳ ἰκμὰς τοιαύτη, ὥστε τρέφειν αὐτό.

¹⁹ *Plinii Caii Secundi Naturalis Historia*, XIX, 39, 1-5, vol. III, rec. D. Detlefsen (Berolini 1866), 179. multis iam annis in ea terra non invenitur, quoniam publicani, qui pascua conducunt, maius ita lucrum sentientes depopulantur pecorum pabulo. unus omnino caulis nostra memoria repertus Neroni principi missus est.

да се развие. Луѓето верувале дека младите лисја ќе влијаат на тоа месото на овците да добие специфичен вкус. Затоа сè повеќе стада паселе, иако дење тоа било спротивно на законот.

3. Ерозијата на почвата – Теофраст во делото *Потекло на растенијата* спомнал дека силфиумот се појавил во Кирена по обилни и поројни дождови (πιπτώδους τινὸς ὕδατος γενομένου καὶ πάχρεος). Во исто време се појавила и шума што претходно не постоела.²⁰ Главно дрво во оваа шума било θύον, што денеска се идентификува со *Tetraclinis articulata* Vahl. (= *Callitris quadrivalvis* Vent.), од семејството *Cupressaceae*. Станува збор за големо зимзелено дрво, со височина од 6 до, најчесто, 8 метри (најмногу до 15 метри), со црвеникаво-кафеаво стебло. Расте во јужна Шпанија, Мароко, северен Алжир и во Малта. Исто така, го имало и во Цабал ал Ахдар (древна Кирена), регион каде што растел и силфиумот.²¹ Распространетоста на дрвото најверојатно се вкрстувала со онаа на силфиумот што може да значи дека двете растенија биле во симбиоза. Во античко време *T. articulata* L. била ценета поради дрвото и, пред сè, поради смолата, т.н. сандарак. Честопати од дрвото се правеле различни предмети, како што се мебел, кровови, скулптури итн. Кен Парејко тврди дека исчезнувањето на силфиумот може да се поврзе со уништувањето на шумата сандарак²². Може да се претпостави дека шумата претставувала специфичен амбиент, соодветен за силфиумот, и кога таа била срушена, хабитатот на силфиумот бил уништен, со што неговиот број се намалил.²³

Споменатите три фактори се одговорни за промена во природните услови на киренајскиот хабитат и силфиумот најверојатно не можел да опстане во новата животна средина. Од

²⁰ *Theophrasti De causis plantarum*, I 5, 1 in *Theophrastii Eresii opera, quae supersunt omnia*, rec. Fridericus Wimmer (Parisiis 1866), 169.

²¹ Според она што го предало Теофраст дрвото растело околу храм на божество Амон и во Киренајка.

²² Ken Parejko, *Pliny the Elder's Silphium: first recorded species extinction*, "Conservation Biology" 17.3 (2003): 926.

²³ Johnson Donald Hughes, *Pan's Travail. Environmental Problems of the Ancient Greeks and Romans* (London: The Johns Hopkins University Press 1996), 79.

друга страна, се чини дека на неговото исчезнување најмногу влијаело преголемото користење од страна на Римјаните. Нивната прекумерна експлоатација довела до деградација на земјата. Римските патрони, заинтересирани за брз профит, воопшто не се грижеле за состојбата на природата. Таквиот однос на Римјаните, главно, го предизвикал исчезнувањето на силфиумот.

Идентитетот, или систематската класификација, на растението σίλφιον е непознат. Веќе два века истражувачите не веруваат дека силфиумот можел едноставно да исчезне и од време на време се чита или се слуша дека е најден некаде во светот. За жал, многу од ваквите претпоставки треба да се отфрлат, бидејќи не се однесуваат на ендемите во северна Африка. Она што останало се само поедноставени слики на растението, лисјето, стеблото или на семето од монетите од Киренајка и описи што се наоѓаат во книжевноста.

Изгледа дека, најверојатно, силфиумот влегувал во семејството на *Apiaceae* (= *Umbelliferae*) – штитоцветните – од редот *Apiales* (= *Umbelliflorae*). Во ова семејство влегуваат повеќегодишни растенија што имаат цветови распоредени во форма на штит. Плодот најчесто е сув шизокарп, кој се дели на две половини. Органите на силфиумот презентирани на киренајските монети изгледаат многу слично: цветовите се огромни штитови, а семето, иако на монетите било гравирано со поедноставена форма на срце, според моето мислење, може да се смета за шизокарп. Формата на лисјето, исто така, упатува на семејството штитоцветни. Според Теофраст, маспетонот личи на лисјето на целерот и затоа силфиумот може да влезе во истото семејство со него.

Во фамилијата *Apiaceae* се вклучуваат околу 3000 видови билки, но собирајќи ги информациите што ги добивме досега, се чини дека видови од редот *Ferula* (νάρθηξ), како што се, на пример, *Ferula assa-foetida*, *F. tingitana* или *F. communis*, на прв поглед им одговараат на собраните информации. *Ferula assa-foetida* L., исто како и силфиумот има црн главен корен со многу влакнести корења, лисје како целерот и цветови одредени во огромни штитови. Исто така, растението дава смола – т.н. асафетида. Уште во античко време *F. assa-foetida* била погрешно поистоветувана со силфиумот и најчесто служела како негов поевтин сурогат. За жал, ни едно растение од редот *Ferula* не може да биде силфиум, и тоа пред сè, поради тоа што тие потекнуваат од Азија и никогаш не

растеле во Киранајка (значи тие не можеле да бидат ендеми зашто ендемите се јавуваат само во еден регион). Понатаму, видовите од редот *Ferula* се многу обични за средоземноморската флора и тешко дека Грците или Римјаните би плаќале со злато или со сребро за нешто што растело под нивните прозорци. Што е најважно, овие видови имаат елиптични плодови, што не соодветствува на формата на семето од киренајските монети. Ова е главен аргумент за да се отфрли поистоветувањето на силфиумот со редот *Ferula*. Треба да се отфрлат и другите обиди за идентификација, како, на пример, дека се работи за *Angelica archangelica*, *Angelica officinalis*, *Salvia salvatica* и за *Thapsia gargaica*. Првите четири немаат такви својства какви што имал силфиумот, а последното растение е отровно.

Како што кажавме претходно, на истражувачите не им се верувало дека силфиумот можел да исчезне и постојано се труделе да го најдат некаде. Се чини дека полскиот ботаничар Кшиштоф Спалик од Варшавскиот универзитет, кој се занимава со систематиката и исторската биогеографија на штитоцветните растенија, конечно нашол решение за најголемата тајна на античката ботаника. Според него, меѓу штитоцветните има еден вид што ги исполнува сите услови дадени преку информациите што ги имаме за силфиумот. Античкиот силфиум најверојатно бил вид од редот *Laserpitium*, бидејќи плодот на растенијата од овој ред има широки лисја во форма на срце и неговото семе изгледа како она што се наоѓа на монетите од Кирена,²⁴ уште повеќе што ласерпициумот постигнува иста височина како и асафетидата и од него исто така се добива смола.

Дали веќе најдовме решение на она што е најголемата тајна на античкиот свет за нас и, конечно, дали можеме да го класификуваме силфиумот? Оваа мистерија, до моментот кога ќе се најде некоја физичка трага, на пример, остаток од стебло или од семе, ќе остане нерешена. Ако се најдеше трага на присуство на силфиумот некаде во неговиот поранешен хабитат, сè ќе беше јасно. Се чини дека денес сме поблиску да го демистифицираме прашањето за растението, ама е потребно многу време пред да се направи тоа со сигурност.

²⁴ K. Spalik, „Smutna i pouczajaca opowieść o silphium”, *Wiedza i życie* 3 (2007): 34-36.

Maciej HELBIG

SILPHIUM -THE BIGGEST SECRET
OF THE ANCIENT BOTANY

- s u m m a r y -

The main aim of this study is to bring some light on possible identification of *silphium*, one of the most mysterious plants of Antiquity. Even though many investigations both on the field of botany and classical studies were made, still scientists have problems to give a satisfying answer. The basis for the analysis are fragments from the botanical treaties of Theophrastus where *silphium* was widely described, correlated with achievements of modern taxonomists. Putting all the pieces of information together may help solve this interesting problem.